

XXIth centuries to the problem of correlation of universal and nationally specific items in language, cultural grounds of language using, and possibility of national world picture studying through the linguistic factors. The body of cultural specific expressive syntactical units, which frequently function in modern discourse, is researched. The problem of national-cultural peculiarity is studied in the light of expressive syntax.

Key words: *national-cultural component, expressive function of the language, expressiveness, expressive syntax, discourse, national world picture.*

Отримано: 2.10.2012 р.

УДК 811.161.2'23:316.77:159.923

К. В. Коротич

КОМУНІКАТИВНІ СТРАТЕГІЇ Й ТАКТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТИПУ «ЧОЛОВІК-ВОЇН» У МЕЖОВІЙ СИТУАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ІВАНА БАГРЯНОГО «САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ»)

У статті виділено та схарактеризовано особливості комунікативної поведінки психологічного типу чоловік-воїн (за класифікацією психологічних типів Є. Весельницької та І. Калінаускаса) у межовій ситуації; виявлено та проаналізовано комплекс показових для представника цього типу комунікативних стратегій і тактик (оборони, наступу й спротиву), які чоловік-воїн використовує для утримання та посилення комунікативної позиції.

Ключові слова: *психологічний тип людини, комунікативна поведінка, мовленнєва поведінка, комунікативна позиція, комунікативна стратегія, комунікативна тактика.*

У сучасній лінгвістиці провідним є антропоцентричний підхід до розгляду мовних явищ, тому в цій розвідці ми розглянули відображення психологічних особливостей людини у дзеркалі мови. Дослідження цієї проблеми допоможе розв'язати чимало теоретичних і практичних питань: зокрема, створення типології мовленнєвих засобів та комунікативних стратегій і тактик, характерних для різних психологічних типів людей; підтримання за допомогою вербальних і невербальних засобів кооперативної комунікації; утримання від конфліктів та їх переведення в конструктивне русло; уникнення комунікативних невдач тощо. Але, незважаючи на значущість цього напрямку лінгвоперсонології, він перебуває на периферії сьогочасних лінгвістичних досліджень. Із мовознавчого та комунікативного поглядів зараз в Україні вивчають лише класифікацію психічних его-станів, створену Е. Берном [5; 6], якій присвячені короткі огляди, подані в підручниках для вищої школи [4, 110–112; 11, 65–67; 9, 171–174]. Теорію Е. Берна в комунікативній площині розвивають лише Ф. Бацевич, котрий застосовує трансакційний аналіз для визначення комунікативних позицій учасників спілкування, досягнення адресантом комунікативної переваги внаслідок підвищення комунікативного статусу тощо [2, 97; 3], та О. Ємельянова, яка в дисертації «Мовленнєве вираження статусу адресата в англomовному художньому дискурсі закоханих» схарактеризувала кооперативну та конфліктну мовленнєву взаємодію між закоханими, котрі перебувають в его-станах Батька¹ та Дитини [8]. Інші ж аспекти аналізу мовленнєвої та комунікативної специфіки представників різних психологічних типів залишаються нині поза увагою мовознавців.

Тому метою нашої статті є виявлення та лінгвістичний опис реєстру комунікативних стратегій і тактик психологічного типу *чоловік-воїн* у межовій ситуації.

Психологічний тип *чоловік-воїн* разом з іншими на підставі тривалих спостережень і досвіду консультування виділили психологи І. Калінаускас та Є. Весельницька, які обґрунтували класифікацію психологічних типів людей за типами соціалізації, тобто характерними моделями їхньої поведінки в соціумі. Серед чоловіків було виділено психологічні типи *воїн, хазяїн, подарунок, авантюрист* і симетрично серед жінок – *воїна, хазяйку, приз і музу*.

За характеристикою, поданою Є. Весельницькою в роботі «Жінка в чоловічому світі», чоловік-воїн є соціальним ідеалом. Це борець. Він виявляє значну соціальну активність. Воїн може бути і агресивним амбіційним хижакom, котрий прагне все захопити, і невтомним борцем за правe діло, який захищає всіх несправедливо ображених, в усіх ситуаціях бореться за справедливість, є визволителем пригноблених і скривджених [7].

Матеріалом для спостережень стало мовлення головного героя роману І. Багряного «Сад Гетсиманський» Андрія Чумака. Наш вибір зумовлений тим, що цей персонаж за описом його вдачі, ідеалів, цінностей та поведінки, поданим письменником, належить до аналізованого типу – *чоловік-воїн*, до того ж, перебуває в межовій ситуації – під слідством – і яскраво розкривається як людина-борець.

Ще однією з особливостей матеріалу, через яку ми вибрали саме його, є неписування мовлення Андрія Чумака в систему типів мовлення, запропоновану М. Надель-Червінською та А. Червінською в роботі «Садична мова тоталітарної держави: метафоричне і архетипічне» [10]. Дослідниці висувають цікаву й обґрунтовану гіпотезу про існування в тоталітарній радянській державі так званої «садичної мови», широко розуміючи її як «будь-які комунікативні форми, спрямовані на придушення та знищення людської особистості як такої – незалежно від того, має це придушення фізичний чи моральний характер, обивательський або ідеологічний, політичний» [10, 20]. До «садичної мови» в широкому розумінні, про яке йшлося вище, дослідниці відносять і комунікативну систему «придушення – страху», у якій співрозмовники протиставлені одне одному й добровільно чи примусово розподіляють між собою ролі «садиста» та «жертви», що позначається як на поведінкових моделях, так і на мовленні «жертви садизму» – тоталітарної системи та її кримінальної психології, залежної від суб'єктів насильства, які свідомо чи несвідомо пригнічують її особистість, для того щоб підкорити собі, залякати, змусити працювати на себе тощо.

Так-от, мовлення Андрія Чумака, якщо використовувати термінологію М. Надель-Червінської й А. Червінської, мало б належати жертві, проте, як показує аналіз, не відповідає йому. Це відбувається через низку невербальних, мовленнєвих та комунікативних чинників, що сприяють утриманню А. Чумаком сильної комунікативної позиції.

Тому у фокусі нашої уваги – питання, як людина, котра мала б бути жертвою тоталітарної каральної машини, завдяки вербальній і невербальній поведінці утримує сильну комунікативну позицію під час перебування під слідством, який набір комунікативних стратегій і тактик вона для цього застосовує.

Комунікативною позицією називають позицію, «яку займає комунікант щодо інших учасників комунікації, що характеризується ступенем його авторитетності, впливовою силою його мовлення в конкретній комунікативній ситуації» [12, 148]. Андрій Чумак в ув'язненні був поставлений у слабку позицію обвинувачуваного, який мав би виправдовуватися перед слідчими, що мають комунікативно сильнішу позицію, а, як відомо, виправдовування характеризують людину як слабку. Проте заарештований, навпаки, швидко змістив акценти й посилив свою комунікативну позицію, майстерно послуговуючись вербальними та невербальними засобами її зміцнення, що ми й розглянемо нижче.

Передусім вельми цікаво, як чоловік у психологічному стані воїна бере участь в інформаційних стратегіях і тактиках, спрямованих на отримання в нього відомостей. Спротив *тактиці одержання інформації* (у межах *стратегії обвинувачення*) реалізовано *комунікативною тактикою оборони*, яка полягає:

1) у нереагуванні на слова слідчого, що виражається невербально мовчанням і невідображенням зовні емоцій, хоча у свідомості може спостерігатися контраст як між напруженим і бурхливим внутрішнім діалогом та зовнішньою непроникністю, так і між вируючими всередині емоціями та зовнішнім спокоєм («*Кров заливає йому мозок. Але він мовчить*» [1, 170]; «*А Андрій чув усе, але теж не реагував назовні. Кожне слово віддавалось болючим ударом в самісіньке серце, але він зціпив зуби й мовчав понуро...*» [1, 186]);

2) у переведенні розмови на іншу тему, причому вкрай несподівану для слідчого, що викликає так званий «розрив шаблона» в супротивника й допомагає Андрієві зміцнити комунікативну позицію: «– *Слухай, слідчий! – говорить Андрій тихим, хрипким голосом.*

– *Що? – скинувся Сергєєв.*

– *Дозвольте слово мовити.*

– *Ага, надумав? Нарешті!.. <...> Ну, говори...*

Андрій витримав паузу, дивлячись в розгублене, бліде обличчя.

– *Дивлюсь я на вас, і мені вас жаль...*» [1, 248];

3) у глузливому цитуванні висловів слідчих перебиранням у них і інтонацій, і «програми дій», тим самим показуючи знання їх прийомів тиску на обвинувачуваних: «*Отже, хочу попередити вас, що від вас залежатиме – загинути по-дурному, ні за цапову душу, чи видряпатися й повернутися до життя. Ви зрозуміли? А для цього ви повинні...*

– *Признатися у всьому щиро...* – *продовжив Андрій меланхолійно в тон.* – *Покаятися чистосердечно...* «*Довести свою вірність*»... «*Заслужити прощення*»... *І нарешті – «видати всіх»... От... – і зітхнув.*

Начальник осікся і замовк здивовано. Спробував розгніватися, але замість того почервонів розгублено» [1, 32-33].

У цьому діалозі Чумак застосовує стереотипний вислів «дозвольте слово мовити», у якому слово *дозвольте* акцентує вищу комунікативну позицію слідчого, яку заарештований практично не визнавав, і тому позитивно налаштовує останнього. А сталий вираз «слово мовити» налаштовує на те, що заарештований нарешті дасть очікувану інформацію, реалізуючи тим самим комунікативну мету слідчих. Натомість контрастно звучать фраза «Дивлюсь я на вас, і мені вас

жаль...», у якій Чумак показує свою зверхність за допомогою лексеми *жаль* зі значенням співчуття, яке зазвичай висловлює сильніший.

Способи спротиву *тактиці вкладання неправдивої інформації* в уста заарештованому (у межах *стратегії обвинувачення*) є різними:

1) заперечення обвинувачень за допомогою заперечних, переважно коротких речень і лексик з префіксами *не, ні*, заперечних часток *не, ні* та інших слів із семантикою заперечення: «... Андрій категорично заперечив і існування організації й приналежність до неї будь-кого. – Не було! Не було й немає. І ніхто до неї не належить. Ніхто!» [1, 189]; «– Ув'язнений Чумак, ви обвинувачуєтесь по пункту 1-му в переході манчжурського кордону, що є зрада вітчизни. Коли ви переходили кордон?

– Заперечую...

– Я вас не питаю, чи ви заперечуєте, а питаю, коли ви переходили кордон. <...>

– Ніколи» [1, 213];

2) трансформування сталих формулювань радянської каральної машини вираженням власного ставлення за допомогою оцінної лексики та слів зі значенням заперечення: «Прошу записати, що я обвинувачення читав, але суть його заперечую...» [1, 212]; «...Взяв спокійно ручку й розписався там, де належалося, лиш не так, як належалося, а як вважав за потрібне: «Це пред'явлене абсурдне обвинувачення читав» – (підпис і точна дата).

– Що ж ви пишете!? – похопився й закричав службист. – Ваше ж діло виправдовуватись «там», а не переробляти обвинувачення «тут»!

– От я й починаю виправдовуватись, – спокійно промовив Андрій, поклавши ручку» [1, 150];

3) заперечення апелюванням до логіки, здорового глузду, для чого застосовано лексеми із числовим значенням та семами «правда», «брехня»: «– Наскільки я зрозумів з пред'явленого обвинувачення, мені закидається п. п., 2, 6, 8, 10 і 11 статті 54-ї. Так от, це все неправда.

– А що є правда?

– Правдою є, що це все якась брехня, божевільна фантазія. Чи не здається вам, що тих пунктів забагато як на один раз?» [1, 168–169];

4) апелювання до справедливості за допомогою юридичної термінології та лексики з ідеологічними семами, які належать до опозиції *законність / беззаконня*: «Я заперечую обвинувачення по пунктах 1, 2, 6, 8, 10, 11» [1, 212]; «Згідно з законом, я підпишу лише той протокол, який буде написаний моєю власною рукою» [1, 281]; «– Бавитесь, сеньйор?! Добре. Ми вас роздаavimo! Розумієш? <...> Ми тебе роздаavimo, і ніхто тим не поцікавиться, загинеш, як пес. – Це... пролетарська законність... І правосуддя?..» [1, 178];

5) апелювання до думки більшості, що здійснюється за допомогою порівнянь і лексем із числовим значенням («– Гм... Я дивлюся так, як і всі, як дивляться мільйони на це.

– Що-що? Які мільйони? Ну, що ви, що ви!..

– Ну, що ви! – протяг Андрій в тон. – Я можу подумати, що ви погано знаєте арифметику. Та якщо в Харкові п'ять тюрем і в кожній сидить по п'ять або десять тисяч людей, то коли це перемножити на кількість самих тільки великих міст в СРСР, то скільки це буде мільйонів? Тих, що сидять вже! А їм немає виходу, як ви всі твердите. А тих, що сиділи вчора!? А тих, що ще ждуть своєї черги?! Хіба це не будуть мільйони?!» [1, 181]).

На *стратегію впливу* Андрій Чумак відповідає комунікативним арсеналом, у якому наявні:

1) *прийоми стратегії оборони*:

– демонстрування спокою меланхолійними, байдужими інтонаціями, паузами, повільними неквапливими відповідями, посмішками та сміхом, які справляли значний перлокутивний ефект на слідчих, адже показували незалежність і спокій обвинувачуваного, який мав би бути відчувати страх («...Пам'ятай, що твоя доля в моїх руках і та твоя доля – то доля отієї самої блощиці. Чув?

– Чув. (Меланхолійно).

– И ч ти! Глузуєш?» [1, 298]);

– прийом «загрانا платівка» як відповідь на психологічну атаку, що демонструє вміння А. Чумака володіти собою й реалізується повтореннями коротких неінформативних речень та буквральними або невідповідними в цій ситуації реакціями на питання слідчого: «Сергєєв зблід, дослухаючись до того реву [катувань – К.К.] над головою, хоч і удає з себе байдужого, «залізного».

– Ну? – питає Сергєєв Андрія з притиском.

– Що?

– Чуєш? – повів бровою на стелю.

– Чую...

– Ну як?

– Здорово кричить...

– Отак і ти, гад, ревітимеш зараз, як паротяг!

Андрій не відповідає. На стелі ще дужче гупає й ще дужче розтинається рев на всі можливі тони, разом злучені, так ніби раптово реве орган на всі голоси. Сергєєв бігає по кімнаті.

– Ну? – запитує сердитим голосом, і Андрій схоплює, як той голос злегка тремтить.

– Що?

– Чу-уєш?! – голос тремтить.

– Чую...

– Ну, як, гад?!

– Здорово кричить...

Гупання покриває Андрієві слова. Від реву в Андрія в самого морщиться шкіра й чоло береться потом, але він тримає себе з усієї сили. Дивиться на Сергєєва й бачить, що психічна атака діє на його «залізного» слідчого куди в більший мірі, аніж на нього» [1, 246-247];

– іронія та сарказм, часто поєднані з прийомом доведення до абсурду, що може бути небезпечним і для самих слідчих («...Фрей вів далі з експресією: – Воля сліпих мільйонів ламалася об волю авангарду, який знав краще, чого тим мільйонам треба. Сьогодні тим авангардом є партія. А авангардом партії...

– О! – Андрій підвів брови, як людина, що нарешті збагнула велику істину, нарешті переконалася в своїй глупоті: – А авангардом партії є ви...

Фрей похопився, що загнався трохи далеко в одвертості, але ствердив:

– Так... І ми не маємо сентиментів» [1, 184]);

2) прийоми стратегії наступу:

– прийом тиску на почуття, в основі якого лежить апелювання до цінностей, уживання емоційно насаженої лексики, прогнозування непривабливого майбутнього за допомогою дієслів у формі майбутнього часу, протиставлення займенників *ми / ви*, паралелізм переважно використанням складносурядних речень із відношеннями протиставлення: «– Мені вас жаль. От ви нас роздавлюєте (Андрій повів очима на стелю), ви нас роздавлюєте, а вам і в голову не приходить, що це ж ви самі себе роздавлюєте... <...> Ви нас розчавите, але самі ви ніколи не матимете щастя. Ми вас переслідуватимемо все ваше життя... Ви закохаєтесь, але ми кричатимемо, й сказулітимемо, й отруїмо вам щастя... Ви матимете дітей, але уникатимете їх, бо з їхніх очей дивитимемось МИ своїми закривавленими зіницями, а в їхньому радісному лементі вчуватиметься вам наш рев, наш цей несамовитий крик... Ви чуєте?! Отак от, отак от ми все життя ревтимемо, переслідуючи вас, і світ потьмариться вам. Ви втратите радість отцівства і радість подружжя, і навіть материнську любов ми отруїмо вам – ви слухатимете матір і цуратиметесь її, бо її очима дивитиметься на вас безліч наших матерів, а її голосом говоритиме їхня довічна скорбота, а в її сльозах одсвічуватиметься наша кров; а коли ви схочете шукати затишку в материнській ласці, ви не матимете її – ми кричатимемо, й ревітимемо, й сказулітимемо... <...> Сергєєв [слідчий – К.К.] ніяк не міг прийти до пам'яті. Так його оглушила Андрієва тирада. Нарешті скривив обличчя в посмішку і, вступившись очима в пачку цигарок, запитав зміненим голосом: – Звідки ти... все це... знаєш?» [1, 248-250];

– прийом погрози («– Добре, – згодився Андрій таким самим тоном, – а ти тоді, чоловіче, задумайся добре ось над чим: як я сьогодні дам дуба з твоєї вини, то тоді тобі доведеться сидати на моє місце, щоб мій слідчий мав над ким вести слідство. Добре? Дітей маєш?..» [1, 83]), який ґрунтується на апелюванні до цінностей: власного життя, дітей; на мовному рівні він реалізований, зокрема, спочатку стверджувальним реченням «Добре», яке виражає уявну згоду з тюремником, далі СПР із підрядними умови й причини, а далі (на цей раз уже питальним) реченням «Добре?», яке фіксує питання до тюремника, чи він погоджується на окреслені негативнооцінною лексикою й фразеологією перспективи, і завершується питальним реченням, що акцентує людські цінності;

– прийом наклепу, що полягав у тому, що Андрій обвинуватив одного зі слідчих у змові з ним, довівши водночас абсурдність і свого обвинувачення, і системи, адже перлокутивний ефект цієї мовленневої дії був вражаючим; «...То була «єрунда на колесах»! Блеф.

Треба було бачити обличчя всіх, як їх вразила така заява й тон, яким вона була складена.

– Як то «блеф»?!

– А так, блеф!.. Він мене дуже мордував, і я його вирішив «завербувати». Оце й тільки. <...> Я тільки показав, що ваша достославна «вербовка» – то паскудна мерзость. І що це палка на два кінці. Він мене мучив, і я вирішив, хай він сам спробує, як то виглядає. І «завербував»... Він став жертвою того, чого вимагав від мене по відношенню до інших, і чого вимагаєте ви всі від усіх... Тільки й усього» [1, 461];

– прийом абсурдної фальсифікації, який полягав у тому, що Чумак «розкрив відомості про так звану підпільну організацію анархістів», яка складалася з видатних людей минулого: Бенвенуто Челліні, Спінози, Івана Вишенського, Уолта Уїтмена та ін. Цікаво, що тут опис мовлення Андрія Чумака («Потім розписали всі явки, наради й збори, коли були, де й хто був присутній.

Склали стислу програму дії. Політичну платформу. Все, як належить. Наладили зв'язок з колами Нестора Махна в Парижі...» [1, 488]) укладається в рамки мовлення жертви, яке описують М. Надель-Червінська й А. Червінська, і це надає йому достовірності, крім, звичайно ж, антропонімів, які й дозволили викрити «шибеничний гумор» людини у психологічному стані воїна. Проте перлокутивний ефект, звісно, був справлений: Андрія перевели до іншого слідчого.

Здійснивши короткий огляд стратегій і тактик, застосовуваних Андрієм Чумаком у спілкуванні зі слідчими, виокремлюємо такі особливості його поведінки як представника психологічного типу *чоловік-воїн*: по-перше, це застосування стратегій і оборони, і наступу, і спротиву, що є незвичним у такій комунікативній ситуації (під час слідства); по-друге, використання лексики, належної до опозицій *правда / брехня, правосуддя / беззаконня, ми / ви*, які об'єктивують відповідні концепти; по-третє, на рівні синтаксису це переважно короткі неемоційні неінформативні або малоінформативні речення та заперечні речення як відповіді на питання слідчих; часто відповіді є симетричними поставленим питанням або містять вкраплення владного дискурсу; у стратегії ж наступу структура речень ускладнюється, а забарвлення змінюється на емоційне й експресивно наснажене. Мовлення героя практично не характеризується ознаками садичного мовлення, не належить ані жертві, ані садисту (за термінологією М. Надель-Червінської та А. Червінської), а репрезентує людину вільну духом, яка володіє собою й часто здобуває комунікативну перемогу за допомогою вдалого добору стратегій і тактик, про що свідчить перлокутивний ефект її слів.

Список використаних джерел

1. Багрянний І. Сад Гетсиманський / Іван Багрянний. – К. : Наук. думка, 2001. – 548 с.
2. Бацевич Ф. Іронія як стратегія спілкування: переваги і ризики / Флорій Бацевич // Іронія : зб. наук. статей / Упорядники О. Галета, Є. Гулевич, З. Рибчинська. – Львів : Літопис ; К. : Смолоскип, 2006. – С. 94-99.
3. Бацевич Ф. С. Комунікативні перемоги і поразки Євгенія Рафаловича: комплексний аналіз комунікативних ситуацій // Стежками Франкового тексту. Комунікативні, стилістичні та лексикографічні виміри роману «Перехресні стежки» / Ф. С. Бацевич (відп. Ред.), С. Н. Бук та ін. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 11-59.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підруч. / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
5. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений / Эрик Берн // Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Эрик Берн ; пер. с англ. ; общ. ред. М. С. Мацковского. – СПб. : Лениздат, 1992. – 400 с.
6. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия / Эрик Берн ; [пер. с англ.]. – СПб. : Братство, 1992. – 224 с.
7. Весельницкая Е. Женщина в мужском мире [Электронный ресурс] / Ева Весельницкая // Режим доступа: http://www.isra-trainings.com/read/nfwomen/e_v_2_1.html.
8. Ємельянова О. В. Мовленнєве вираження статусу адресата в англomовному художньому дискурсі закоханих : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Олена Валеріанівна Ємельянова. – Х., 2006. – 22 с.
9. Кавинкина И.Н. Психолінгвістика : посіб. / И.Н. Кавинкина. – Гродно : ГрГУ, 2010. – 284 с.
10. Надель-Червинская М. Садический язык тоталитарного государства: метафорическое и архетипическое / Маргарита Надель-Червинская, Аурика Червинская ; Под общей редакцией М. Надель-Червинской. – Тернопіль : Крок, 98 с. – (Библиотека научного альманаха «Studia Methodologica»).
11. Семенюк О. А. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб. / О. А. Семенюк, В. Ю. Паращук. – К. : Академія, 2010. – 240 с.
12. Яшенкова О.В. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб. / О.В. Яшенкова. – К. : Академія, 2010. – 312 с.

Примітки

1. У психологічній літературі назви психічних еґо-станів прийнято писати з великої букви.

Summary. In the article the author allocated and characterized the features of communicative behavior of the psychological type *man-soldier* (according E. Veselnitskaja and I. Kalinauskas's classification of the psychological types); revealed and analysed the complex the communicative strategies and tactics indicative for the representative of this type (*defence, approach and resistance*) which the *man-soldier* used for retaining and strengthening of the communicative position.

Key words: *psychological type of the person, communicative behavior, speech behavior, communicative position, communicative strategy, communicative tactics.*

Отримано: 22.10.2012 р.